

TÜN SÖZÜ ÜZERİNE

Emek ÜŞENMEZ*

ÖZET

Türk dilinin önemli devrelerinden birisini de Karahanlı Türkçesi oluşturmaktadır. Karahanlı dönemine ait beş önemli eserdeki kelimelerden pek çoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kelimelerden bazıları kullanıldığı yer ve kullanıcıya göre değişik anlamlar kazanmıştır. Karahanlı eserlerindeki *tün* sözünün asıl anlamı ve yan anlamları, geçtiği esere göre türevleri ile birlikte sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Tün, Yan anlam

ABOUT THE WORD TÜN WHICH EXISTS IN THE WORKS OF KARAHANLI

ABSTRACT

Karahanli Turkish forms one of the most important periods of Turkish literary language. The words in the five important works which have come up to now, are very important in the aspect of word formation and its meaning. The word *tün* and its variants are presented in the language works of the Karahanli period with its basic and connotative meanings.

Key Words: Karahanli Turkish, Tün, connotation

GİRİŞ

Canlı bir varlık olan dilin temel taşları kelimelerdir. Tıpkı dil gibi canlı olan kelimeler de zaman içinde gelişir, değişir ve yok olabilirler. Özcan Başkan yaptığı bir araştırmada *1000 yıl içinde dildeki temel sözcüklerin %19 oranında yitime, anlam ve ses değişimine uğradığını* belirtmektedir (1964: 160-64). Türk dilinin kelimelerini tarihî metinlerden hareketle inceleyecek olursak çok sayıda kelimenin -konuşma ve yazı dilinde- değişime uğramış veya kullanımdan düşmüş olduğunu görebiliriz.

MALZEME VE METODLAR

Bu yazımızda Karahanlı eserlerindeki *tün* kelimesi ve türevlerini şekil ve anlam yönünden incelemeğe çalışacağız. *tün* sözünü ve türevlerini incelerken şu eserlerden yararlanacağız:

- *Divanü Lügâti't Türk*
- *Kutadgu Bilig*
- *Atebetü'l Hakayık*
- *Dîvân-ı Hikmet*¹
- *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi-Karahanlı Türkçesi (Rylands Nüshası)*²

tün sözü esasen “gece, karanlık, aydınlık olmayan” veya ara sıra alternatif olarak “dün, geçmiş gün” anlamlarına gelmektedir.³

Türk dilinin başyapıtlarından olan *Divânü Lügâti't-Türk*'ün yazarı, Kâşgarlı Mahmud, *Divan*'da *tün* sözcüğünü çeşitli şekillerde açıklar. *Divânü Lügâti't-Türk* esasen bir Türkçe sözlük olduğu için buradaki açıklama bizler için daha da önemlidir diyebiliriz. Kâşgarlı'nın eserinde *tün* kelimesi ve türevleri şöyle ifade edilmektedir:

*tünle keldim. (DLT I, s.339)*⁴

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Beyazıt-İSTANBUL, fahemek@gmail.com 0212 455 57 00/15852.

¹ Kemal Eraslan, *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Ankara 2000.

² Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi-Karahanlı Türkçesi*, Ankara 2004.

³ S.G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

⁴ Metin örnekleri Besim Atalay'ın hazırlamış olduğu *Divanü Lügâti't Türk Tercüme (3 cilt) ve Index'ten* alınmıştır. *DLT I, DLT, II, DLT III* sayıları *Divan*'ın kısaltmasını ve cilt numaralarını göstermektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 1 Winter 2008*

*kışka etin kelse kalı kutluğ yay
tün kün keçe alkanur ödhlek bile ay. (DLT I, s. 82)*

tün karardı. (DLT II, s.77), tün kün birle karıştı. (DLT II, s. 97)

*ajun tüni kündüzi yelkin geçer
kimni kalı satgasa küçin gewer. (DLT III, s. 288)*

Karanlık, gece anlamlarına bağlı olarak *tüne-* fiiline fiilden isim yapan –k eki eklenerek *tünek* ismi meydana getirilmiştir. Bu ad ise “hapishane” ve “zindan” anlamlarında kullanılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud bu kelimenin Barsgan lehçesinde kullanıldığını belirtmiştir.

tüne- fiili “gecelemek, konaklamak” anlamlarında kullanılmıştır:

ol mende tünedi. (DLT III, s. 273)

tüner- fiili ise bir “yerin karanlık olmasını, orada akşam olduğu”nu belirtmek için kullanılmaktadır. *tünerdi* yer (DLT II, s.86) denilirken “mekanın karanlık olduğu”na dikkat çekilmiştir. *tüner-* fiili aynı zamanda vaktin, zamanın geçtiğini ifade etmek için de kullanılmıştır.

tüner- fiilinden /-i-/ bağlayıcı ünlü yardımıyla /-g-/ fiilden isim yapma eki kullanılarak *tünerig* ismi oluşturulmuştur. Bu isim, iki anlama gelmektedir: Birinci olarak “herhangi karanlık yer”e verilen addır. Eserde *tünerig yer* (DLT I, s. 488) kelimesi “karanlık” yer olarak açıklanmıştır. Türk dil mantığı güneş ışığı almayan zindan gibi karanlık olan mezarlara da *tünerig* (DLT I, s. 488) demiştir. Bir başka ifadeyle kelimenin ikinci anlamı “mezar” dır.

tüne- fiilinden /-t-/ fiilden fiil yapma eki (ettirgen) ile *tünet-* fiili oluşturulmuştur. Bu kelime ise bir misafiri, konuğu gece vakti ağırlamak (DLT II, s. 312) için kullanılır. Bir kişinin evine akşam vakti gelen misafiri ağırlaması, ona hürmet ve ikramda bulunması bu kelime ile karşılanmıştır.

Divânü Lügâti't-Türk'te geçen bir diğer kelime ise *tünlüktür*. Bu kelimedede esas anlama bağlı olarak “baca veya pencere” anlamında kullanılmıştır. Bilindiği gibi pencereler evlerin karanlıktan kurtulup, güneşi, gün yüzünü gördükleri noktalardır.

Eldin kirse törü tünlüktin çıkar. (DLT III, s. 120) (baca anlamında)

Divan'da dikkati çeken bir başka kelime de *tüngşüdür*. (DLT III, s. 378) Anlam olarak karanlıkta aydınlanmak için kullanılan *şamdana* karşılık gelmektedir. Söz konusu kelime eserde sadece bir yerde geçmektedir.

tünül- fiili *Divânü Lügâti't-Türk*'te deyim olarak kullanılmıştır. *Er iştin tünüldi*. Adam işten umudunu kesti. Günümüz Türkiye Türkçesindeki *umut kesmek* (bir şeyden ümidi kesmek anlamında) deyimini o dönemde *tünül-* fiili ile karşılanmıştır. Gerçekten de sonucu olumlu olmayan işlere günümüzde ‘bu işin sonu karanlık’ tarzında deyimler kullanılmaktadır. Öyle ki *kara* kelimesi “olumsuzluk, kötülük, fenalık, yokluk” ifade eder. Günümüzden binlerce yıl önce de “kara”, “gece”, “karanlık” anlamlarına gelen *tün* kelimesi esas alınarak üretilen *tünül-* fiili de olumsuz, umutsuz işleri ifade eden deyim anlamıyla kullanılmıştır. *DLT*'de bu kelime sekiz (8) değişik şekilde on (10) farklı anlamda kullanılmıştır.⁵

Divan'da çalışmaya temel oluşturan kelime ve türevleri anlamlarıyla birlikte şu şekilde sıralanabilir:

tün: Gece.

⁵ S. Erdi, S. Yurteser, *Divânü Lügâti't Türk*, İstanbul 2005.

tünle: Geceleyin.

tüne-: Gecelemek.

tünek: Hapishane, zindan.

tüner-: Karanlık olmak, kararmak, gecenin olması.

tünerik: Karanlık; mezar.

tünet-: Geceletmek.

tünglük: Pencere, ocak, baca vb. evde bulunan deliklere verilen genel ad.

tüngşü: Şamdan.

tünül-: Bir şeyin sonunun karanlık olmasından dolayı o işten umut kesmek; ümitsizlik.

Karahanlı dönemi dil yadigârlarından birisi de bilindiği üzere Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından yazılan ve bir siyasetname niteliğindeki *Kutadgu Bilig*'dir. Eserde *tün* sözcüğü değişik manzumelerde geçmektedir. Kelime bu yapıtta da esas anlamına bağlı olarak “gece, karanlık” anlamlarında kullanılmaktadır.

Kutadgu Bilig'de *tün* sözü “gece, karanlık” anlamında elli altı (56) farklı beyitte geçmektedir. Buradan anlıyoruz ki Karahanlı Türkçesi döneminde bu kelime yaygın bir kullanım alanına sahip idi. *tün* ve türevleri ile ilgili metin örneklerinden bazıları şu şekildedir:

Sini kodı tün kün bu emgek bile⁶
Anı ög sen emdi sevinçin tile. (39) (gece anlamında)

Karangku ev ol bu kişi tün sanı
Ukuş bir yula teg yaratur anı. (1840)

Tiriglik tükeli tükül üç kün ol
Anında narısı neçe tüş tün ol. (3605)

Mungadı muyanlıkta tüşti barıp
Kiçe yatdı anda tünedi serip. (489) (gecelemek anlamında)

Tünek ol bu dünya kötürgil köngül
Ediz ordu il kol sen amrul amul. (3084) (zindan anlamında)

Kişensiz külüندی mangumaz adak
Tünerdi yarumaz körügli karak. (374) (kararmak anlamında)

Nerek bu karangku tünerig orun
Süzük mengü ilke aşungul burun. (3083) (karanlık anlamında)

Kalık tügdi kaşın tünertti yüzün
Tutup badı barça kişiler közin. (5670) (karartmak anlamında)

Kutadgu Bilig'de *tün* kelimesi, türevleri ve anlamları şöyledir:

tün: Gece.

tüne-: Gecelemek.

tünek: Zindan.

tüner-: Kararmak.

tünerig: Karanlık.

tünert-: Karartmak.

⁶ *Kutadgu Bilig*'in metin örnekleri ve kelime anlamlarında R. Rahmeti Arat'ın hazırlamış olduğu *Kutadgu Bilig I Metin, III İndeks*'ten alınmıştır.

Karahanlı dönemi Türkçesi'nin bir diğer önemli eseri de Yükneklî Edip Ahmet tarafından kaleme alınmış olan dinî tasavvufî içerikli *Atebetü'l Hakayık*'dir. Bu eserde *tün* sözünün iki farklı türevini görmekteyiz. Birincisi 'tün' olup 'gece' anlamına gelir. Diğeri ise 'tünet-' fiilidir ki bu da 'karartmak' şeklinde geçer. Her iki kelime eserde üç farklı yerde geçer. Kelimelerin eserde geçtiği yerler şunlardır:

*Yarattı ol ugan tününg kündüzüng*⁷
Udup biri bikre yorur öng songa. (13,14) (gece anlamında)

Tünetür tününgni kününg kiterip
Tününg kiterip baz yaratur tanga. (15,16) (karartmak anlamında)

Atebetü'l Hakayık'da söz konusu kelime ve türevleri anlamlarıyla birlikte şöyle sıralanabilir:

tün: Gece.

tünet-: Karartmak.

Gece ve gündüz anlamına gelen *tün* ve *kün* kelimeleri burada da birlikte kullanılmıştır. Buna benzer bir kullanım *Orhun Abideleri*'nde de geçmektedir.⁸ Edip Ahmet tasavvufî kişiliği sahip olduğu için bu mısralarda Allah'ın gece ve gündüzü yarattığından ve bunların birbirini izlediğinden bahsetmektedir. *Kutadgu Bilig* ve *Divânü Lügâti't-Türk'e* göre *tün* kelimesi ve türevleri *Atebetü'l Hakayık*'da çok az sayıda geçmektedir.

Hoca Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinden meydana geldiği sanılan *Divân-ı Hikmet*'de Karahanlı dönemi Türk edebiyatı ürünlerindedir. Bugün elimizde müretteb bir *Divân-ı Hikmet* nüshası yoktur. Çeşitli nüshalardan derlenmiş hikmetler ise değişik yerlerde yayımlanmıştır. Bu çalışmada Kemal Eraslan'ın *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler* adlı eserini kendimize dayanak aldığımızdan açıklamalar ve örnekler de aynı eserden verilecektir.

*Şiblî dik âşık bolup semâ ursam*⁹
Bâyezîd dik tün kün tınmay Ka'be barsam
Ka'be içre yüzüm sürtüp zâr ingresem
Bu iş birle yâ Rab sini tapkay mu min. (XV/4)

Divân-ı Hikmet'te, söz konusu kelime *tün* şekliyle kullanılmış olup "gece" anlamına gelmektedir.

Sûret munda sîret anda kudretinde
Uzun tünde yaruk künde könglüm anda
Yörer tünde bolup bende barı kanda
Sorsa anda yazuk turur tilim mening. (XIV/4)

Hikmetlerde geçen *tün* ve türevleri şöyledir:

tün: Gece.

tün kün: Gece gündüz.

tüni küni: Gece gündüz.

⁷ Metin örnekleri R. Rahmeti Arat'ın hazırlamış olduğu *Atebetü'l Hakayık* adlı eserden alınmıştır.

⁸ (D 27) *tüyin, Türük bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım. (diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım.), (Tekin 2003: 46)*

⁹ Şiir örnekleri Kemal Eraslan'ın hazırlamış olduğu *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler* adlı eserden alınmıştır.

Karahanlılar dönemi dil eserlerinden birisi de Kur'an tercümeleridir. Bilindiği üzere Karahanlılar döneminden kalma Kur'an tercümelerinin günümüzde bilinen dört nüshası mevcuttur. (Ercilasun 2004: 337-338)

1. Türk İslam Eserleri Müzesi Nüshası (TIEM), İstanbul
2. Manchester John Rylands Nüshası, İngiltere
3. Özbekistan İlimler Akademisi Nüshası, Özbekistan
4. Anonim Tefsir, Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığı, Petersburg

Bu çalışmada İngiltere'de bulunan Rylands nüshası esas alınmıştır. Türkçe İlk Kur'an Tercümesinde *tün* sözü iki farklı anlamda kullanılmıştır. "Gece ve "dün", "dünkü gün" anlamlarında kullanılan bu kelimenin geçtiği bazı metin örnekleri şu şekildedir:

*Yorınglar anıng içinde tünler hem künlerde imînler.*¹⁰ (33/39a2=34:18)

Örnekte de görüldüğü gibi *tün* sözü burada gece anlamında kullanılmıştır. Gece ve gündüz zıtlığı "tün"... "kün"... ifadeleri ile karşılanmıştır.

Ol kim yârî tiledi andın tün. (32/12b3=28:18)

Kelimenin *dün*, *dünkü gün* anlamlarını pekiştiren bir başka ibare ise eserde *tünki kün* yani *dünkü gün* olarak geçer.

Tileyür mü sen öldürmek meni, neteg kim öldürdüg biregüni tünki kün. (32/13b2=28:19)

Tercümede geçen *tün* sözü ve türevleri şu şekildedir:

tün: 1. Gece, 2. Dün.

tünki kün: Dün.

tünle: Gece, geceleyin.

tünle...elt-: Geceleyin götürmek.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Türkçe, çok geniş bir coğrafyada konuşulduğu için farklı lehçelere ayrılmıştır. Türk dilinin önemli tarihî dilimlerinden biri de şüphesiz Karahanlı Türkçesidir. *Orhun Abidelerinden* sonra Türk dilinin en önemli ve eski yazılı belgeleri bu döneme aittir. İşte bu bağlamda ele alınan *tün* sözünün Karahanlı dönemi dil yadigârlarındaki ortak ve değişik anlamlarıyla türevleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Günümüzden yüzlerce yıl önce kullanılmış bir kelimenin günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımı arasındaki farklılığın sebepleri neler olabilir? Kelimelerdeki bu değişmelerin coğrafya, sosyal ve ekonomik hayat, kültürel değerler ve dışarı ile etkileşimle nasıl bir ilgisi vardı? XIII. yüzyılda kullanılan bir kelimenin manası günümüzde niçin farklı anlam ve yan anlamlar kazanmıştır? Bir kelime tarihî gelişim süreci içerisinde herhangi bir değişime (anlam ve şekil yönünden) uğramadan da gelebilmektedir. Bu süreç içerisinde kelimenin değişim göstermesi veya göstermemesi hangi ölçüler çerçevesinde gerçekleşmektedir?

Tün kelimesi esasen gece, karanlık anlamlarına gelmektedir. Daha sonra anlam daralmasına uğrayarak *tünek* "zindan", *tünerig* "mezar" anlamlarında kullanılmıştır. Genel ifadeden hareketle özel bir isim türetilmiştir. Kelimenin şekil ve anlam yönünden bir değişmeye uğradığını görüyoruz. Burada şöyle bir mantık yürütülebilir. Eğer insanlar ölen kişileri mezara koymasalardı böyle bir isme de ihtiyaç olmayacaktı. Burada bir ölüm gerçeği ve inanca bağlı olarak ölen kişinin mezara gömülmesi gerçeği vardır. Burada ölünün mezara gömülmesi bir dış

¹⁰ Metin örnekleri Aysu Ata'nın hazırlamış olduğu *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi-Karahanlı Türkçesi*" adlı eserden alınmıştır.

etkendir yani inanç unsuruna bağlıdır. *Tün* sözünün ifade ettiği karanlık anlamından hareketle, güneş almayan karanlık yere *tünerig* adı verilmiştir.

“*Dil bir iletişim aracıdır. Duygu ve düşüncelerimizi başkalarına aktarmamızı sağlar. Sözcüklerin ve kuralların oluşturduğu bu gizemli sistemin en zayıf halkasını kelimeler ve yükledikleri anlamlar oluşturur. Sözcüklerin tek başlarına bir anlamları yoktur. Eşzamanlılık düzleminde anlam, sözcüğün aynı bağlamdaki diğer sözcüklerle kurduğu ilişkilere ve bunları kullananlar arasındaki artzamanlı bir uzlaşmaya bağlıdır. Demek ki, bir adın birden çok anlamı olabilir, ancak belli bir bağlamda bu anlamlardan sadece biri gerçekleşebilir.*” (Sav 2003: 165)

Dil, canlı bir varlık olması hasebiyle sürekli bir gelişme içersindedir. Bu değişimin hızı yavaştır. Dildeki değişimleri incelerken genellikle yüzyıl veya asır ifadeleri esas alınmaktadır. Yani dilin bünyesinde meydana gelen değişimler ancak belli bir zaman diliminden sonra belirginleşmektedir. *Anlam değişimleri uzun bir zaman dilimi içinde gerçekleşmektedir. Bunun için bazen yüzyıllar gerekebilir.* (Sav 2003: 150)

Özcan Başkan, *1000 yıl içinde dildeki temel sözcüklerin %19 oranında yitime, aklam ve ses değişimine uğradığını* belirtmektedir. (1964: 160-64)

Dildeki kelimelerin değişimi iç ve dış etkenlerden kaynaklanmaktadır. Kullanılan bütün nesnelere, eşyalar gibi dildeki kelimeler de değişime maruz kalmaktadırlar.

“*Dil toplumsal bir olgu olduğuna göre değişmez bir varlık değildir. Kuşaktan kuşağa farklı koşullar içinde gerçekleşen öğrenme süreci içinde toplumların sözcük dağarcıkları da değişir.*” (Sav 2003: 148)

Dildeki değişimin nedenleri arasında coğrafi hareketlilik, savaşlar, kıtlık, yeni siyasi koşullar, toplumu derinden etkileyen olaylar, teknik alanda gelişmeler vs. haricî etkenler gösterilebilir. Dilde meydana gelen bu değişimin halk tarafından kabulü çok önemlidir. Bireysel olarak yapılan değişiklikler bu anlamda sağlıklı değildir. Dildeki değişimi halkın kabul etmesi, büyük çoğunluğun söz konusu değişikliği onaylaması değişim için esas teşkil etmektedir.

Dildeki değişmeye bağlı olarak sözcükler anlam değişmesine uğrarlar. Bu değişme anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi, başka anlama geçiş gibi değişik dallarda gerçekleşmektedir. Genelde Türk dili özelde Karahanlı Türkçesi içerisinde ele aldığımız *tün* kelimesi de bu tür şekil ve anlam değişmelerinin etkisinde kalmıştır.

KAYNAKÇA

- ARAT, R.R. (1991), *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- _____, (1999), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yay.
- _____, (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks* (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan v.d.), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- _____, (1992), *Edib Ahmed b. mahmud Yükneki. Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yay.
- ATA, A. (2004), *Karahanlı Türkçesi-Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*, Ankara: TDK Yay.
- ATALAY, B. (1943), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III; IV. Endeks*, Ankara: TDK Yay.
- BAŞKAN, Ö. (1967) *Lengüistik Metodu*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- CLAUSON, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford
- ERASLAN, K. (2000), *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ERCİLASUN, A.B. (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: TDK Yay.
- ERDİ S., YURTESER S. T. (2005), *Divânü Lugâti't Türk*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- SAV, B. (2003), *Anlam Değişimleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme, G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 23, Sayı 1 (2003) 147-166*
- TEKİN, T. (2003), *Orhon Yazıtları*, İstanbul: YILDIZ Yay.
- TÜRK DİL KURUMU (1998), *Türkçe Sözlük I-II*, Ankara: TDK Yay.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008